

Srđan Milošević*

JOŠ JEDNOM O USTAVNOJ SEKULARNOSTI (Odgovor Marku Božiću)

Kolega Marko Božić nastavio je svojim napisom u prethodnom broju *Pravnih zapisa* polemiku izazvanu mojim radom o ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju. Između sagovornika u ovoj polemici nema nesaglasnosti u pogledu pitanja da li se sloboda veroispovesti (konkretno praksa pričešćivanja) može ograničiti u vanrednom stanju. Odgovor je nedvosmislen: država može ograničiti slobodu veroispovesti, odnosno zahtevati da se obustavi masovno okupljanje vernika radi pričešćivanja i obavljanje ove verske prakse istim pričesnim predmetima, kada je to u interesu života i zdravlja ljudi. Razilaženje, međutim, postoji oko koncepta ustavne sekularnosti.

U svom polemičkom prilogu kolega Božić najpre podvlači da, budući da se bavim ustavnom sekularnošću (a ne sekularizmom kao njenom idejnom osnovom), njegova gledišta o sekularizmu zapravo smatram „tek slobodnom teorijskom spekulacijom”. Može biti da sam i sam doprineo takvom utisku kolege Božića, ali taj je utisak pogrešan. Ono što sam tvrdio i što tvrdim jeste da se ustavna sekularnost može kretati (i odista se kreće) po kontinuumu značenja koji je širi od Božićevog shvatanja ovog pojma. Drugačije rečeno, tvrdim da se jurisprudencija koja se tiče ustavne sekularnosti, čak i kada značajno odstupa od Božićevog shvatanja ovog koncepta, ne može odbaciti uz obrazloženje koje podrazumeva da nijedan razumni sud do takvog tumačenja sekularnosti ne bi mogao doći.

U tom smislu i kolega Božić priznaje da „kao pravnik i naučnik” može da prihvati da je ustavna sekularnost, onako kako ja tvrdim u svojim tekstovima na ovu temu, „ono i samo ono što autoritet kompetentan da tumači ustav kaže da ona jeste”. Međutim, „priznanje” realnosti koja odstupa od njegovog razumevanja šta sekularnost jeste kolega Božić ovako tumači: „Naravno da su u praksi ustavnih sudova moguća i drugačija tumačenja

---

* Docent, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu; e-mail: srdjan.milosevic@pravnofakultet.rs

‘sekularnosti’, pa i ona koja su očigledno suprotna ideji religijski neutralne države, ali onda ona više nisu konsekventno liberalno-demokratska. Da nije tako, kolega Milošević i ja se nikada ne bismo mogli složiti da ustavna sekularnost kakvu danas poznajemo u Republici Srbiji u stvari nije ništa drugo do izraz klerikalizma.” Zbog svega toga Božić, kako kaže, ne može da se ne zapita „kako je kompetentni autoritet došao upravo do tog tumačenja i čemu to tumačenje služi? To otud što, za razliku od prirodnih zakona, društveni zakoni nisu izraz kauzalnih veza, već ideološkog uverenja svojih tvoraca i tumača. Nemoguće je izvesti naučni zaključak o ustavnom sekularizmu, a zanemariti ideološku podlogu iz koje je, kao tumačenje jednog normativnog teksta, on iznikao.”

Na ovu poslednju Božićevu elaboraciju o zapitanosti o razlozima jednog ili drugog tumačenja mogu samo da izjavim svoju punu suglasnost. Ali to je druga tema, drugo istraživanje, druga perspektiva, nešto čime se nisam u svom radu bavio. Međutim, posledica Božićeve pozicije po ovom pitanju je, očito, da nijedan razumni sud ne bi mogao zaključiti da je ustavna sekularnost sadržajem drugačija od onoga što Božić tvrdi da ona jeste. To, međutim, nije tako. Sudovi, razume se, mogu i da pogreše, to nije upitno. Međutim, vraćam se na svoje polazno stanovište: jurisprudencija u koju sam imao uvid baveći se ovom temom nije takva da su njeni zaključci neodrživi i nerazumni. To što je i meni, možebiti, bliže Božićevo shvatanje ne znači da je drugačije shvatanje nemoguće, pogrešno, zlonamerno ili besmisleno.

Što se tiče saglasnosti oko klerikalizma u Srbiji, nisam očekivao da se kolega Božić tako čvrsto drži te ocene kao svog profesionalnog stava, verujući da je ta ocena više jedna polemička hiperbola. Pokazuje se da je i tu potrebno razjašnjenje: u Srbiji postoji snažna tendencija klerikalizacije i to ugrožava proklamovanu ustavnu sekularnost, shvaćenu u jurisprudenciji Ustavnog suda Srbije krajnje minimalistički. Ali ako bi se stanje u Srbiji ocenjivalo strožim akademskim aršinima, onda se pojam klerikalna država ne bi mogao održati. Sekularizam (dakle ne ustavna sekularnost, već puna realizacija sekularizma kao ideologije) kao i klerikalizam su krajnja stanja dva suprotna procesa – sekularizacije i klerikalizacije – što su istorijski procesi koji se mogu istraživati na primeru Srbije, ali ni to nije bila tema mog rada, a još je manje to moguće učiniti u polemici. Ukratko, kada je reč o Ustavu Republike Srbije ključno je drugo pitanje, a to je da li odredba o svetovnosti države dozvoljava tako minimalističko shvatanje kakvo je usvojio u svojim odlukama Ustavni sud Srbije. Ovde imam u vidu dikciju člana Ustava Srbije o svetovnosti države koja podrazumeva „trostruki katanac” postavljen na princip sekularnosti (proklamovanje svetovnog karaktera države, proklamovanje odvojenosti države i crkve i

zabrana uspostavljanja državne crkve). Međutim, to je pitanje interpretacije i, ponovo – posebnog istraživanja. U suštini, kao što sam u prethodnom javljanju u vezi sa ovom temom izneo, sekularna država (u ustavnom smislu) ne znači i potpuno sekularizovana, kao što ni postojanje čak i snažnih tendencija klerikalizacije ne znači da je država klerikalna. S druge strane, ako postoji funkcionalna odvojenost države i verskih zajednica, ako nema državne religije, kao i ako su ispunjeni neki drugi minimalni uslovi – može se, idealnotipski, govoriti o postojanju ustavne sekularnosti.

Moja dalja intervencija ovde ne bi bila neophodna, ali su drugi Božićevi argumenti dovoljno podsticajni za još nekoliko razjašnjenja. Prema Božićevom obrazlaganju, naime, neprihvatljiva je moja tvrdnja da „[...] zbog mnoštva značenja koje se u praksi sudova, shvatanjima vlada i u doktrini daje pojmu sekularno, nije moguće, imajući u vidu relevantne izvore, odrediti ni približno nedvosmisleno značenje ovog pojma”. Neprihvatanje ovakvog stava Božić ovako objašnjava: „Teorija sekularizma, kako sam je izložio u svom kritičkom osvrtu, nije ništa drugo do zadato značenje, odnosno pretpostavljena ideološka podloga za tumačenje onih odredaba liberalno-demokratskog ustava koje se bave slobodom veroispovesti.”

Na ovom mestu najpre moram da ukažem na činjenicu da, ako bismo se i složili oko jednine (teorija sekularnosti), nema sumnje da su varijacije razumevanja pojma sekularizma, a onda i ustavne sekularnosti, unutar same te teorije dovoljno učestale i znatne, da se ne može govoriti o univerzalno prihvaćenom obimu i sadržaju pojma sekularizam, pa ni pojma ustavna sekularnost. Po sebi se razume da je unutar svake paradigme (varijacije) pojam više ili manje precizno shvaćen, ali množina legitimnih paradigmi, sa svojim različitim razumevanjima, čini da nema univerzalno prihvaćenog pojma sekularizma niti, još važnije – univerzalnog modela ustavne sekularnosti. Ovde očito dolazi do izražaja različitost pristupa koji usvajamo kolega Božić i ja: budući da nemam interes za teorijsko opredeljivanje u pogledu sekularizma, sekularizacije i ustavne sekularnosti i pošto tvrdim da takvo opredeljivanje u kontekstu teme kojom sam se bavio nije ni potrebno, moj pristup je fleksibilniji; Božić je pak u tom pogledu jasno opredeljen i iz njegove perspektive je samo jedan pristup tačan, dok su ostali, konsekventno – pogrešni.

Nadalje, kolega Božić se i u novom polemičkom osvrtu iznova – ali nepotrebno – bavio pitanjem karaktera naučnog i religijskog mišljenja. Od te opširne elaboracije mogao se sasvim uzdržati, u oba priloga, jer je reč o opštepoznatom i nespornom sadržaju. Previše je to podučavanja pre nego što je saopšten rezime našeg razilaženja: „Prema Miloševiću, sekularna liberalno-demokratska država je dužna da ljudima prizna slobodu da biraju da li će se u životu rukovoditi naučnim pogledom na svet ili bilo

kojim drugim, pa i verskim uverenjima. Zato država ne može *a priori* da dà prednost nauci u odnosu na religiju. Ja, naprotiv, smatram da zakoni koje formuliše nauka objektivno važe i nisu stvar slobodnog izbora, već nužnosti: ma šta o tome mislili jogi letači i Srđan Milošević, zakoni gravitacije jednako važe za sve, pa i za državu. Da je rasa konstrukt, da homoseksualnost nije bolest, da su žene jednake s muškarcima, a vakcina lek u borbi protiv virusa nije stvar bilo čijeg slobodnog uverenja već naučnih uvida!”

Ovaj rezime vrlo neprecizno prenosi srž, meritum našeg neslaganja. Preciznije bi bilo reći da, „prema Miloševiću”, država nema pravo da primorava građane da se ponašaju u skladu sa naučnim pogledom na svet, sve dotle dok ne budu ispunjeni neki od uslova pod kojima država može ili čak mora intervenisati (legitimni državni paternalizam ili javni interes). Ta intervencija može da podrazumeva obavezivanje građana na određeno ponašanje koje je, u nekim od slučajeva intervencije, zasnovano na naučnom saznanju. Situacije koje podrazumevaju konflikt naučnog znanja i religijskih dogmi, pri čemu država mora intervenisati, zapravo se veoma retko dešavaju. No, u svakom konkretnom slučaju potrebno je da intervencija države bude zakonita i proporcionalna cilju, ali se postavlja pitanje – kako će biti obrazložena?

Pitanje koje je od značaja u ovoj raspravi je, dakle, sledeće: Šta se dešava kada se intervencija države zasniva na polazištu koje je fundamentalno suprotno izvesnim bitnim verskim uverenjima, koja su (uverenja) i na njima zasnovane prakse, u redovnim prilikama dopuštena? Vlast u liberalno-demokratskoj državi, pribegavajući nekom ograničenju, taj postupak mora obrazložiti. Na primer, potrebom da se zaštite zdravlje i život građana. Ako verska zajednica na odgovarajući način (upotrebom nekog predviđenog pravnog sredstva, pa čak i samo javnim protestom) izrazi svoje nezadovoljstvo odlukom kojom se verska sloboda ograničava (budući da se onemogućava vršenje bitnih verskih praksi), ako verska zajednica tvrdi da konkretna verska praksa (npr. pričešće) ne predstavlja rizično ponašanje, može li liberalno-demokratska država da na to ostane nema? Može li da odgovori jednostavnim pozivanjem na nauku, implicirajući tako na nedvosmislen način da je verski stav u tom pogledu netačan? Za kolegu Božića to je irelevantno pitanje, a za mene, naprotiv, veoma važno. Ukratko, radi koherentnosti izlaganja ponoviću još jednom: država ne može saznajno da arbitrira u sukobu stavova nauke i vere, ne može implicirati da je verska dogma (koja je suprotna naučnoj istini) neistinita, ali budući da je u poziciji da ne može dozvoliti nikakvu neizvesnost u pogledu zaštite života i zdravlja ljudi, država će ipak ograničiti onu versku praksu koja po svojoj spoljašnjoj manifestaciji ima obeležja rizičnog ponašanja.

Neutralnost države u verskim pitanjima je, dakle, i saznajna, a ne samo takva da ne daje prednost nijednoj religijskoj grupaciji. Ta saznajna neutralnost je jedna – moglo bi se najbolje tako kvalifikovati – ustavna fikcija, koja je neophodna kako bi se sloboda veroispovesti dovela do konačnih sadržinskih implikacija, ali i kako bi se obezbedila koherentnost pravnog poretka. Da nije tako, samo jedan korak bi nas delio od kriminalizacije verskih zajednica (u najmanju ruku zbog – u tom slučaju – protivpravnog sticanja dobiti), kao što se kriminalizuju razni oblici obmanjivanja vradžbinama i čarolijama.

Ostanimo u okviru Srbije i uzmimo sledeći primer iz Zakona o javnom redu i miru: „Ko se bavi vraćanjem, proricanjem sudbine, tumačenjem snova ili sličnim obmanjivanjem na način kojim uznemirava građane ili narušava javni red i mir – kazniće se novčanom kaznom od 10.000 do 50.000 dinara ili radom u javnom interesu od 40 do 120 časova.” Prepodobni monah koji bi „proricao sudbinu” na osnovu svojih vizija u snovima, najavljujući paklene muke koje čekaju svakoga ko ne ispovedi grehe, čak i kada bi izazvao „uznemirenje javnosti”, teško da bi potpao pod ovu odredbu zakona. Jednostavno, hrišćanska dogma ne potpada ni pod „vraćanje”, ni pod „slične obmane”, a ni monaška snoviđenja o paklenom „večnom ognju”, „gde je plač i škrgut zuba”, svakako nisu „tumačenje snova” u smislu ovog zakona. Činjenica da se (makar određeno) versko stanovište ne posmatra kao obmanjivanje ukazuje upravo na postojanje ustavne fikcije o saznajnoj neutralnosti države u odnosu na (to) versko učenje. Da nije tako, konkretno (odnosno svako) versko učenje bi bilo tretirano kao obmana. *Tertium non datur*.

Versko učenje nije u liberalno-demokratskom poretku tolerisani egzibicionizam, kako bi to želeo kolega Božić, već se, naprotiv, tretira sa uvažavanjem i benevolentnošću. To proizlazi iz duha i slova svih instrumenata zaštite slobode veroispovesti. Imajući u vidu i tu činjenicu, nedvosmisleno sam uveren da je saznajna neutralnost države u odnosu na versko učenje neophodna fikcija koja odražava koherentnost pravnog poretka. Bez toga je nemoguće objasniti različit tretman verskih učenja (tradicionalnih i „priznatih”) u odnosu na vraćanje i gatanje koji mogu, za razliku od verskih obreda, biti kažnjivi.

Na kraju Božić donosi skicu „svoje” sekularne države, ukazujući istovremeno „na poreklo, ali i na svu pogubnost ovog, Miloševiću bliskog, naizgled tako benevolentnog i tolerantnog gledišta”. Uočava da je „trijumfujući neoliberalizam ukrstio puteve s postmodernom kao kritikom racionalizma i relativizacijom objektivne spoznaje”, što je na kraju dovelo do zablude da je „naučno saznanje [...] samo još jedno verovanje”. Tako su „iracionalna verovanja koja je moderna pre nekoliko vekova izbacila

na vrata” vraćena pod uticajem postmoderne „kroz prozor”. Zahvaljujući neoliberalizmu i postmoderni razvijeno je, reći će Božić, shvatanje „[d]a su sva mišljenja jednako vredna”, usled čega je „do tada neprikosnoveni autoritet nauke zamenilo [...] slobodno tržište ideja na kojem su, avaj, popularna verovanja oduvek stajala bolje od naučnih formula”. Za Božića je uzrok takvog stanja „urušavanje sekularne države”, kako ju je u ovoj polemici opisao: „kao neutralne i na objektivnom znanju, a ne subjektivnom verovanju okupljene zajednice jednakih građana”. Osim toga, „sloboda verovanja ne podrazumeva i epistemološki relativizam” budući da „[u] demokratiji sloboda mišljenja garantuje pravo svakom pojedincu da slobodno gradi i iznosi svoje stavove, ali te stavove *a priori* ne izjednačava”. Ni tu se Božić nije zadržao: „Da bi se vrednovalo, mišljenje mora biti slobodno izraženo. Da bi bilo vredno, mora biti kompetentno. U protivnom, rasistički, homofobični i seksistički stavovi belih i svakojakih drugih suprematista imaju jednaku snagu kao i naučna gledišta o tome da su ljudi različite boje kože, seksualne orijentacije i pola pripadnici i pripadnice iste ljudske vrste bez razlike.” Svestan konsekvenci ovakvog pristupa koji „iz društvene debate isključuje sve one koji nisu, s obzirom na nivo kompetentnosti, kadri da se u nju uključe”, Božić predlaže „konstruktivan način za otklanjanje ovog prigovora”, a to je „stvaranje društva jednakih šansi visoke i očigledne društvene prohodnosti – društva u kojem obrazovanje ne predstavlja privilegiju bogatih”.

Najpre, ništa u mojoj analizi meni nije „blisko”, kako kaže Božić ili pak mrsko. Bavio sam se stanjem kakvo jeste, prema mom razumevanju. Ne radi se, dakle, o stvarnoj ili navodnoj tolerantnosti ili benevolentnosti mog gledišta, već o jednom shvatanju liberalno-demokratskog poretka, njegovih aktuelnih karakteristika. S druge strane, ova opširna Božićeva elaboracija otkriva da kolega Božić sekularizam, kao ideologiju, ipak poistovećuje sa ustavnom sekularnošću i čvrsto se drži tog razumevanja. Ustav, međutim, ne može propisati suprematiju nauke nad nenaučnim mišljenjima, čak i kada proklamuje princip sekularnosti. Sve o čemu piše kolega Božić, vrlo koherentno i lepo razvijajući argumentaciju, odvija se isključivo na polju društvene kompeticije i ne može i ne treba da se artikuliše kroz ustav. Štaviše, pravo, ustav, zakoni nikada – osim u sasvim specifičnim, najčešće revolucionarnim uslovima – nisu bili bastioni odbrane naučnog pogleda na svet kao dominantnog u društvu, niti to treba da budu. Moglo bi se, čak, reći da su demokratski ustavi pravna avangarda onoga što Božić vidi kao negativne posledice uticaja postmoderne u nauci i u čitavom društvu: jednakom vrednovanju svačijeg „mišljenja” o svemu prethodilo je jednako vrednovanje svačijeg glasa, odnosno svačijeg političkog mišljenja. Pravni poredak koji bi favorizovao naučni pogled na svet,

na način koji sugerije Božić, nije rešenje problema prekomerne uticajnosti nekompetentnog mišljenja, već kanal regresije demokratije, što na kraju, čini se, uočava i sam Božić. On kao rešenje, pomalo platonovski, vidi široku otvorenost obrazovnog sistema za sve građane, ali šta biva ako neko tu šansu iz bilo kog razloga ne iskoristi? Univerzalna dostupnost obrazovanja je nedvosmisleno plemenita ideja, ali uslovljavanje obrazovanjem učešća u političkom odučivanju je neprihvatljivo, čak i u okolnostima kada je izostanak nečijeg obrazovanja rezultat pukog odsustva želje da se iskoristi pružena šansa.

Pravni poredak država u kojima je proglašena ustavna sekularnost ne podrazumeva princip suprematije naučnog mišljenja nad svim ostalim. Pre bi se moglo tvrditi da je evidentna suprematija naučnog pristupa društvenom menadžmentu rezultat neophodnosti da se problemi rešavaju na najefikasniji i, nekada, jedini mogući način – primenom naučnog znanja. Polazna osnova demokratskog ustava ostaje, međutim, upravo pretpostavka o ravnopravnosti svih „pogleda na svet”, uz priznavanje dominacije naučnog onda kada je to neizbežno i to ne zato što ga pravni poredak smatra epistemološki vrednijim, već zato što je pogodnije za društveni menadžment i razvoj.

Činjenica da je obim neizbežnosti primene naučnog znanja s vremenom rastao ne znači da je princip ravnopravnosti različitih svetonazora (bez obzira na njihovu epistemološku vrednost) načelno napušten: svi oni ostaju načelno ravnopravni. Prepreku bujanju rasizma, mizoginije, homofobije i drugih oblika društvene patologije predstavljaju odgovarajući zakoni koji su, usput govoreći, mnogo više zasnovani na ideji dostojanstva čoveka nego na naučnim saznanjima. Uz neke izuzetke – na primer inkriminacija vradžbina – pravni poredak, u suštini, ne zabranjuje niti čak neposrednim merama obeshrabruje iracionalnosti, niti je to ikada činio. Ne mogu se ni nabrojati besmislice koje, uprkos svoj iracionalnosti, nisu protivustavne. Njihovo eliminisanje, delegitimizacija, iskorenjivanje stvar je društvenih procesa i pravni poredak je tu od veoma ograničenog značaja. Istina, ne malo važan izuzetak od pomenute ravnopravnosti svetonazora je obrazovni sistem, koji je, međutim, u srazmerno malom broju zemalja ostao potpuno zatvoren za religijske, pa i neke druge nenaučne (ne i antinaučne) sadržaje.

Ovim napisom su, čini se, izoštrene sve razlike u pogledu pitanja o kojem je u polemici bilo reči, pa je, sa moje strane, njen nastavak nepotreban. Naročito ističem da je suvišna svaka dalja elaboracija o tome šta je nauka, a šta nije, budući da ovo nikada nije ni trebalo da bude rasprava o toj temi. Radi se isključivo o tome da li se u liberalno-demokratskoj državi kroz ustavni i širi pravni okvir može obezbediti načelna

suprematija naučnog pogleda na svet, odnosno njegovo vrednosno postavljanje iznad svih drugih. Pri tome naglašavam da duh filozofije racionalizma, koji dakako provejava kroz moderne ustave, nije istovetan sa pojmom naučnog pogleda na svet, u smislu koji zastupa Božić i koji je specifičniji. Perspektiva koju zastupam jeste da se naučni pogled na svet artikuliše kroz pravni poredak isključivo utilitarno, posredno, pragmatično, kada je to neophodno za funkcionisanje društva i države (jer je evidentno superiorniji), ali se ne eksplicira niti se podrazumeva njegova načelna, vrednosna superiornost: postoji ustavna fikcija epistemološke neutralnosti države.

Dostavljeno Uredništvu: 11. aprila 2022. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 9. juna 2022. godine